

A TÁGASSÁG ISKOLÁJA

SZABÁLYTALAN JEGYZETEK

Mészöly Miklós

„Gyorsabban, távolabbra
magasabbra.”

(Ozolin, a rekorder)

A közérzet-analízis — ha volna ilyen önálló tudományág — a leg-hálátlanabb lenne valamennyi között. Sehol a fogódzók ilyen illanékony-sága; holott éppen az, aminek az aurájaként jelentkezik a közérzet, mindig a legidőszerűbben konkrét valóság. Valójában talán művészetnek kellene lennie egy ilyen tudománynak; csakhogy a művészet sokkal több: dinamikus jövő ideje is van, nem csupán jelen ideje, mint a közérzetnek. De igazában egzakt tudomány se lehet soha (legalábbis a hagyományos értelemben), mert mindennek ellenáll, ami egyértelmű. A filozófiák viszont úgy nőnek föléje, hogy el is veszítik vele a kapcsolat heurisztikus életszerűségét. Talán még a pszichológia vállalhatná a legtermészetesebben a sajátjának az effajta analízist, ha beleegyezne, hogy legalább annyira művészet legyen, mint természettudomány s legalább annyira filozófia, mint pusztá tudomásulvétel. Egy biztos: tárgyával adekvát műfajnak kellene lennie; valaminek, ami *sem ez, sem az*. Ha mindez úgy hangzik, mint előrebozsátott mentegetőzés, csak halkán tiltakozom. Mert az *is*. S egyben szerény kísérlet, hogy egy bizonyos közérzet újkori természetrajzáról — a tágasság élményéről — olyan módon próbáljak beszélni, ahogy az bennem — vagy bennünk? — szavak hiányában *hallgat*.

Két solymász barátomtól néhány évvel ezelőtt meghívást kaptam, hogy látogassam meg őket alföldi szállásukon, Ohaton. Barbáruul mély nyomot hagyott bennem ez a kirándulás; olyat, amit ugyanakkor búvó-

patak is követ. Annak idején, egy riportszerű írásban*, be is számoltam frissen szerzett élményeimről; ami azonban már akkor is szétfeszítette a riport kereteit. Több lett? Vagy kevesebb? Meglepő mindenesetre, hogy ezek a régi emlékek most újra felidéződtek — mintegy figyelmeztető igazolásul, hogy az élményeknek egy bizonyos mélyrétege éppen a tárgyi tartalomtól függetlenül keveredik szívesen más élményekkel, s árulkodnak együtt valami általánosabb megfogalmazást követelő közérzetről. Ez esetben: mintha a solymászat lélektanát s e szenvedély tárgyi-természeti körülményeit valamiképpen kapcsolatba lehetne hozni egy éppen ellentétes, egy *technikai eredetű* közérzetkomplexussal — azzal, hogy visszavonhatatlanul más világegyetemben, szubjektíve más térben érzékelünk, gondolkodunk és cselekszünk, mint eddig. Bizarr párosítás! — mondhatná, s mondja is rögtön a józan ész. De mégis: amit a közérzet egy tető alá sodor, talán megérdemel annyit, hogy önkényesen ne ugrasszuk szét újra; noha a logika erre csábít. Csakhogy az élet szívesebben szeletelgeti magát másképp: produkál, nem absztrahál. S a legszigorúbban tiszta logikum veszti el leghamarább a tisztaságát, ha életre fordítom le. Így marad utolsó összegezőnek mégis a közérzet, mint az egyetlen igazán teljes tükre annak a maradéktalanul le nem fordíthatónak, amiben szüntelenül *vagyunk*. Végző soron a művészet se „fordít le” semmit. Ellenkezőleg: újabb, még szuggesztív-ebb és még differenciáltabb közérzetre kényszerít. A lényeg a szavak hiányában hallgat? Pontosabban is fogalmazhatnánk: a szavak *miatt*. S minthogy a legegyszerűbbet sem lehet kimerítően *kimondani*, a legjobb esetben is csak ellentétpárokat tudunk *mondani*. Összevetni, egymás mellé tenni, azonosítani és szétválasztani: ezek a mankóink, melyekkel helyettesíteni próbáljuk a *megnevezést*. A solymászat is csak mankó itt: szubjektív ablak, amin keresztül jobb kilátást remélek. A *tér*, a *tágasság*, a *röptetés* és *visszahívás* lírája mindenesetre úgy jelentkezik benne, hogy nehéz nem visszhangozni rá — még a technika pozíciójából is. És éppen ez a gyönyörű.

Vagy ez is csak illúzió, mint annyi más?

Kérdés azonban, hogy milyen. Az utolsó hatvan-hetven év tudománya számtalan illúziót rombolt le; de azért mégse panaszkodhatunk, hogy nem kárpótolt helyettük, — de mivel? Illúziókkal? Csakhogy az illúziók természete is megváltozott gyökeresen, s kétséges, hogy egyáltalán jogos-e ugyanazzal a névvel illetni őket. Vajon nem helyénvalóbb, ha azt mondjuk, hogy valójában nincsenek többé illúzióink, mert nincs módunk rá, hogy lehessenek?

S éppen ez a forradalom. Még a mesétől is elvárjuk, feltesszük róla titokban, hogy valamiképpen biztosítéka van a valóság távlatáiban. S az abszurdról sem állíthatjuk jó lelkiismerettel, hogy püsztán csak abszurd; inkább azon igyekszünk, hogy érzékeny találékonyságunk és ítélőképességünk próbakövét lássuk benne. A váratlan, a bizonytalan, az ellentmondó egyre inkább úgy értékelődnek, mint bizonyos alapjelenségek kísérletileg is tetten érhető, *határozott* jellemzői. Ami okozati, végül is nem jobban megragadott annál, mint ami nem

* „Magasiskola” címmel. (*Sötét jelek*. Elbeszélések. Bp. Magvető, 1957).

az. Ami determinálnak látszik, nem rangosabb vagy kevésbé rangos az indeterminálnak mutatkozóznál. S ezzel a *törvényszerű szerkezetéről* alkotott elképzeléseink is alapvetően módosultak. Bebizonyosodott, hogy a természet mintájáról leolvasható elvek nem feltétlenül a mi logikai rendszereinkkel rímelnek, hanem ezek a rendszerek is alkalmaznak rá, hogy rímpárt találjanak maguknak. Vajon milyen illúzióink lehetnek ilyen körülmények között? Csak felnőtt illúzióink. Olyanok, melyeknek az adja meg a komolyságot, ha minél használhatóbban sikerül őket *modellek, egyenletek eszméjévé* tenni. Ezzel pedig illúzióink objektív rangja változott meg: bonyolult megfelelési viszonyba kerültek tárgyias észleléseinkkel. Pusztán az a tény, hogy előfeltevéseink és előérzeteink összehasonlíthatatlanul szélesebb területen szembesíthetők a valósággal, mint eddig, illúzióinkat is szükségszerűen vetkőztette ki hagyományos formájukból. Nem előnyben részesített ráfogások többé, nem valami remélt valóság képzetek, melyeknek megalapozatlanságát a hit foltozza ki s elégtelenségét kíváncsiságunk és merészségünk lefékezésével igyekszünk feledtetni, — éppen ellenkezőleg: illúzióink makacsul sorjázó s próbára bocsátott kérdésfeltevésekké léptek elő. Az egzaktsági vizsgálódás modern módszere így jár át mindent; s még vágyainkat és szép önkéntelenségeinket sem hagyja érintetlenül.

Azt eddig is tudtuk, hogy nem közömbös, milyen világegyetemben élünk, — történelmünk, kultúránk, szellemi mozgalmaink bőséges igazolásul szolgálhatnak erre. Tudtuk azt is, hogy a tudományok forradalma mindig a közérzet forradalma is. Egy fikció, egy tapasztalás általánosítása századokra eldöntheti a stílusunkat, a képességeinkkel való gazdálkodást, a cselekvéseinkbe belegendolható célszerűséget — egész létezésünk tónusát. De ha már azt mondjuk, hogy rajtunk is, vagy éppen szellemmel *rajtunk* múlik (idealizmus véglete), hogy milyen világegyetemet fedezünk fel magunknak, — egyszerűen az alapkérdés mered elénk: az objektivitás problémája. Vajon hogyan kell értelmeznünk magát a megismerést és a megismerés folyamatát? A természet csakugyan önmagát leplezi le, vagy csupán kérdéseinkre válaszol? A mi kérdéseink világítják-e meg a sötétben rejtőző *részletet*; vagy a sötétben rejtőző egész ad értelmet a kérdéseinknek? — ami nem ugyanaz. S vajon mi jelzi megbízhatóbban (véglegesebben) megismerésünk határait: kérdésfeltevéseink vagy pedig a látványban, a pillanatnyi adottságokban kínálkozó tapasztalat lehetősége? S végül is mi az objektív tapasztalás: a szubjektív megértés legáltalánosabb formája — vagy pedig az *objektív és szubjektív* egybeesése? Jogos-e úgy kezelni az objektivitás lehetőségét, mint munkahipotézist, s lemondhatunk-e róla, kiszűrhetjük-e magunkból azt a szellemi-lelki nehézkedést, ami minden értelmezési kísérletünket magunkhoz közelíti?

Nagy múltja van ezeknek a kérdéseknek a filozófiában; a természettudományban azonban csak ötven-hatvan éve kerültek a porondra olyan heveséssel, ami még a laikust is arra ösztönzi, hogy közérzetének bonyolult ellentmondásait részben ide gyökereztesse. Mindenesetre tárgyias észleléseink sem kerülhetik el a bizonytalanság auráját: jellejük már korántsem egyértelműen „objektív”. Valami odacsúszott a világ és közénk — bizonyos konkrét felismerés —, ami paradox módon mégsem elvált a dolgoktól, hanem inkább beléjük helyez; illetőleg

a dolgokat helyezi belénk. S mindez: egyidejűleg és párhuzamosan a bizonytalansági együttthatók jelentőségének a felismerésével. Vajon a közérzet erről ne venne tudomást? Inkább nagyon is az ostroma alatt áll; s ha lehet, még bonyolultabb képlettel válaszol rá, mint ami a matematikai képletekből logikusan kiolvasható és tovább értelmezhető. Annál is inkább, mert a közérzet számára — éppen azért, mivel a lehető legrealisztikusabb viszonyulás és visszhang — minden érzékelés, cselekvés és meditálás a Színtér közvetlenül átélt élményében tud csak igazán átforrósodni: *a téri tágasság éppen időszerű víziójában*. Vagyis a legáltalánosabbra feszített élményben. Az a közérzeti mélyréteg pedig, amiről itt beszélünk: *a végesben sem a gyakorlatilag mérhetőt éli át, hanem a végtelennek* — nincs jobb szavunk rá — *antropomorfváltozatát*.

De vegyük csak újra a solymászatot.

A primitív lét adottságaihoz idomuló ösztönkielési formák közül talán a solymászat a legbonyolultabb és leginkább önmagán túlmutató. Nem csupán a játéknak és a hasznos zsákmányolásnak keveréke; hiszen minden vadászat az. A kő, a dárda, a horog, a nyíl, a golyó azonban: mind *technikák*. A holt anyag idomítása. A solymászat az élővel való irányított kapcsolat megteremtése és tartósítása: organikus automata; távirányított, organikus „berendezés” hasznosítása. De vajon csak ennyi — csupán „haszonmunkatárs” a madár? Közelítsük meg a kérdést a *játék* oldaláról.

A vadászat játékszerűsége sajátos: noha megvan benne az öncélú öröm s kielégülés is, — de sose vegytisztán. Mindig belekeveredik az az öncélúságon túlmutató, egzisztenciálisan is szükségesnek érzett ön-
elégültség, hogy *én*, aki a vadat űzöm, nem vagyok tétlen, megvan bennem a férfias edzettség és határozottság — az erő! —, hogy a felismert szükségszerűség közönyével tudjam nézni a vad futását, az egyre szűkülő kört, nézni a kétségbeesett futkosást, a szimat és ösztön csödjét, a kiszemelték elszánt sűrűdését, a *sorsot*, ami a nyílban, dárdában, lőporfüstben szagot és testet ölt; s mindez végül is felfokozott alkalom a választásra és döntésre: ott kiszemelni azt az *egyét* — s a fegyverrel ismét visszaadni annak a szövevénynek, amibe mindannyian, kollektíve, úgyis bele vagyunk bonyolódva . . . S ami még ennél is fontosabb: vajon mindez nem elég kiadós, *önigazoló tett?* — (amibe az érdemnek még az a közérzete is belelopódik, hogy a természet helyett sikerült működnünk). A solymászat ezeket a motívumokat azzal tetézi, hogy a vérre menő játékot a puszta technikáról egy irracionálisan labilis kapcsolatra váltja át: a madár és a vadász között.

D. mondta egyszer nekem: „Függés és egymásra-utaltság: tulajdonképpen szüntelenül erről van szó. De hogy ez mikor teremődik meg sólyom és gazdája között, arra nincs értelmes válasz. Hiszen bármikor megszökhetnének, és mégsem teszik. Olyan magasba repülnek fel, ahonnan már nem is látszik a vadász; és mégis visszaszállnak. Az éhség tenné? De hát jóllakottan se csinálják másképp. Vagy a megszokás? De mért ezt szokják meg éppen? És ami ugyancsak fontos: a sólyom vadon se zsákmányol többet — még ha módja van is rá —, csak annyit,

amennyire éppen szüksége van a szervezetének. Így a bőségesebb koszt se lehet csalétek az ösztöneinek, hogy kitartson a gazdája mellett. Nem azon múlik." Egy másik alkalommal D. úgy nyilatkozott, hogy a sólymok legalább annyira szuggerálják őt, mint ő azokat.

Mindez líra is persze. Sőt főképp az — s nem állatlélektani indokolás. De hiszen nem is arra vállalkoztunk, csak néhány közérzeti reakció-lehetőség számbavételére. S azok semmiképp se mentesek ez esetben bizonyos lírai nosztalgiától, hogy a képességeinkkel való elégedetlenséget — hacsak lehet — a játék ürügyén is kompenzáljuk.

A vadászat minden más formája földhöz kötött; s az eszközeik technikai eszközök. De még a nyíl és madár, a golyó és madár sem olyan viszonylat a vadász számára, aminek közérzeti háttere lényegesen különbözhetnék attól, ami a zsákmányállatok más rendjével kapcsolatban is megteremtődik. A madár után lőtt nyíl és golyó — noha a téri tágulás iránya itt már egybeesik a *kitörés* ősi vágyának irányával — változatlanul csak egy *eszköz* potenciájának a mutatóványa; ami ráadásul határolt és determinált is. A solymászat viszont a mágikus nosztalgiák kiélésének egyéb formáival rokon. A *röptetés* és *visszahívás* mutatóványa egy közvetlenül birtokolhatatlan téri tágasság színterébe helyeződik át, kikapcsolva minden eszköziséget, csupán két élő szervezet, a vadász és madár készségeire támaszkodva. A játékszerűség ürügyén egy olyan történetis eljátszására kerül itt sor, ami valójában a mi legszemélyesebb ügyünk, legmakacsabb nosztalgiánk, — egy olyan történetis, ami az eszközök és technikák fejletlenségén ezúttal úgy teszi túl magát, hogy két biologikum között keresi s találja meg a kapcsolódást. S teszi mindezt úgy, hogy egyidejűleg a mi fiktív — noha érzelmileg nagyon is fontos — játékos-komoly *behelyettesítődésünk* számára teremt élményszerű lehetőséget. Az ősi-mágikus hatás-földidézések mögött mindig ott találjuk a téri tágasság — földtől függetlenedő — legyőzésének és birtokbavételének a vágyát; s azt az erőfeszítést, hogy fizikai elégtelenségünket a fizikaitól minőségileg is különbözni látszó módon próbáljuk kompenzálni és kiegészíteni. A solymászat „primitív” játékszerűségébe oltott *kitörést* és *behelyettesítődést* bizonyos értelemben — s éppen a közérzet szempontjából — a későbbi fejlett technikák érzelmi előképeként s előgyakorlataként is felfoghatjuk. Végtére is az álmainkhoz és a vágyainkhoz keresünk technikát; és nem megfordítva. S ha *Toynbee* a természet *kihívására* adott válasz formájában látja megvalósulni a civilizációkat, — hasonló indokoltsággal mondhatjuk, hogy ugyanaz a természet, ugyanakkor a vágyaink kihívásainak is engedni kénytelen. Az út azonban hosszú, amit meg lehetett s kellett járni. Egyik oldalon a solymászattal s a vele rokon ösztönkielési formákkal „játékos” ember lírai-mágikus közérzete áll: a *helyette* repülő organizmusnak *emberivé* absztrahálódó teljesítmény-élménye. S a másik oldalon a mi mai közérzetünk: az eszközzel már technikailag is, tér-időben is azonosulni tudó emberé.

Azt mondtuk fentebb: a természet produkál, nem absztrahál. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy éppen a természeti ember az, aki cselekvés-pótlásképpen szívesen absztrahál: technika híján. A technika viszont úgy idegenedik el a természetitől, a természettől, hogy megteremti a vele versenyző, a melléje felzárkózó, az utánzás előnyeit is

mindig számításba vevő, tárgyias produktivitást. Az a közérzet azonban, amit ez a két egymástól messzeeső fejlődési fok megteremt — végül mégiscsak ugyanazzal viaskodik: a téri tágasságban való elhelyezkedés megszokhatatlanul mindig-új ingereivel és kényszereivel.

Vajon annyira bizarr hát az a párosítás, amit elemzésünkben felvetettünk?

Ujgur dalok közt olvastam nemrég: „Hideg hegyeknek csúcsain nincs madár, te rénszarvas és köztem nincs különbség, egyformák vagyunk.” Sosem leszek úrhajós, de úgy érzem, ha mégis odakerülnék, ez a pár sor biztos eszembe jutna...

Mi, akiknek a „madártalan tér” közeli szomszédunk lett, talán már időszerűen vethetjük fel a kérdést, — amit ugyancsak a közérzet kínál fel az eszünknek, rágódni rajta: hogy az ugrótoronyról most hová? Lehetséges vajon, hogy a civilizáció, a technika végül — magasabb szinten — újra szembeállít a primitív létérzés perspektíváival? S hogy humanizálódni tudjon a technika, ahhoz éppen az kell, hogy túl-emelkedjék a frigidaire-ek, a középteljesítmények világán? Vajon önértékelésünk helyes mértékét most már csak a „kikutatott” és „berendezett” úr biztosíthatja újra, új mértékegységek szerint? S az ember, aki egykor „madárba” absztrahálta magát, vajon nem oda szeretne jutni, hogy a tárgyi eszközökkel való dinamikus azonosulás kamasz öröme után, végre kitalálja s megteremtse magának az absztrahálás és produktivitás magasbbrendű szintézisét, — a pusztai *imitatio naturae* helyett az Elvek világához való harmonikus igazodást?

De hol a harmónia záloga: inkább a „szűk”, mint a „tágas” végtelenben? S egyáltalán, indokolt így osztályozni a végtelent?

A közérzet mintha igent mondana rá; s valami hasonlót szuggerált annak idején az ohati kirándulásom is.

Ohat *puszta*, szó szerint pusztaság, a solymászat természetes környezet: gondolataim most is, minduntalan ebbe a keretbe zökkennek vissza, anélkül hogy bajlódni volna kedvem a tárgyi leírással.

Másról van szó.

Forgatom az akkori jegyzeteimet: este indultam el Budapestről, és éppen világosodás előtt érkeztem meg. Éjszakából nyitni rá egy idegen vagy kevéssé ismert tájra, de akár még egy otthoniasra is: ez mindig felfokozottabb részvételre kényszerít. Mintha a látvány egésze s külön-külön a részletek is nagyfeszültségű huzalok keretébe rendeződnének: a kontúrok kapnak áramos töltést. A kérdés, ami azonnal megüt: vajon nem így kellene mindig élnünk s látnunk? Felcsigázott érzéseimet mindenestre ez hatja át: a váratlan megajándékozottság öröme és a korábbi mulasztások spleenje. Mit akarok hát? Mindig éjszakából nyitni rá a sötétségnél is bonyolultabb *takarásra* — a fényre? Beleszédülni a váratlannak új tér-idő arányaiba, s ebből a szédületből szűrni ki az új józanságot? A megnövekedett jelentőségű részletekből rakni össze újra az egészet, azt, ami soha többé nem lesz ugyanaz, mint a régi?

Az éjszaka: a sötétség összerosódó, önmagába visszagöngyölödő térfogatszerűségébe bonyolítja bele egész valómat. S hajnalban ez a

sötétség lök ki az ohati pusztába, ami néhány erőteljes, lineáris vonallal egészen másfajta térfogatszerűséget szerkeszt körém. Itt már leplezett vagyok; a helyem kiszabott; egyéni helytállásra vagyok kényszerítve; nincs köldökzsinór, ami még kötne valahová; különbségekben és távolságokban érzékelem magamat; hangsúlyozottan szemben vagyok és nem benne.

De hát mindez nem így volt éjszaka is?

Akárhogyan is, de a tárgyas, vizuális átélés másképp csal meg, mint a nem tárgyas és nem vizuális. S ez elsősorban a közérzetemnek tűnik fel, nem az eszemnek *Ha az éjszaka önmagába visszagöngyölődő határoltóságában viszonylag végtelen lehettem, itt most a nappal ki-göngyölődő határtalanságában vagyok felfokozottan véges.* Az éjszaka körém szűkíti a maga végtelenségét, hogy én nőhessek hozzá: mint az uterus, olyan önátadó. A nappal újabb és újabb, távolodó, egymásra rétegződő, egymáson túlmutató distanciák elképzelésébe sodor bele, a tárgyaság kifogyhatatlanul sokszorozódó látomásába: s mint a kiűzetés, heroizmusra ítél. Éjszaka és nappal, nappal és éjszaka — játék ez? De véget nem érő; s éppen ebben van a komolysága. Rémlik ugyan — a sejtés bizonyosságával —, hogy a közérzetnek ezek a megkülönböztetései viszonylagos értékűek; s hogy a tér csendjében — a legáltalánosabb burookban — végül minden állítás és tagadás összezsugorodik: a Nappal és az Éjszaka közérzete egy. Mégis, a megközelítés és megfogalmazás technikája — amivel küszködünk — nem nélkülözheti a szembeállítás mankóját; de egyúttal a szembeállítódás kényszerét is éreznie kell. S ez a kényszer inkább a nappal térfogatszerűségében kikerülhetetlen és számonkérő: végül is annak a közérzetét nyugtalanítja jobban a megnevezés ábrándja; és az éjszaka közérzetében otthonosabb a megnevezést már nem igénylő, azonosuló belefeledkezés.

A Pusztá nappaláról — amibe a vonat vitt, ez a már-már avitt technika — annak idején ezt jegyeztem fel: „... meg kell szokni az állandó szelet, az árnyéktalanságot; ha akarsz, kilométereket nyargalhatsz lóháton, mégsem érzed úgy, hogy megérkeztél valahová; a pusztai égbolt bezár, mint egy fényketrec; mintha billió wattos lámpa tüzne a szemedbe, folyton a nyomodban van, mindenütt megtalál; ennyi erővel cellában is ülhetnél, rács mögött, ott egy százas körte ugyanezt megteszi; ha legalább látnál valakit a közelben, aki hozzád csatlakozik, megszólít, akkor eltökélhetéd, hogy néma maradsz — de sehol senki, sehol egy ember. *Vallani fogsz.*”

Vallani — de miről?

Vallani: önmegfogalmazás. Az önmegfogalmazás: különhatároltágunk megerősítése, ami nem választható el a fokozottabb öneszméléstől, önátvilágítástól, magunk-birtoklásától. De vajon azt is jelenti ez, hogy a magány ugrásra kész, arisztokratikus jegyként gyűrűződik rá a magát mind jobban tisztázó énre, személyiségre? A magány az öntudat fokmérője is? Vigasztalan pályabér. Vigasz lehet viszont, hogy az egyértelmű állítások mindig hazárdak...

Inkább próbáljunk meg másképp is kérdezni.

A tapasztalat azt mutatja, hogy számunkra a pszichológiai tér és idő semmivel se kevésbé reális és fontos, mint a fizikai. S ha ez így van, a fokozódó öneszmélést vajon nem foghatjuk fel bizonyos értelemben *nagyságrendi növekedésként*, ami egyúttal a tér-időben való megváltozott elhelyezkedést is jelent? S ugyanakkor: ezzel a nagyságrendi növekedéssel nem növekszik meg a végtelenség élményének az *intenzitása* is?

Vegyünk kiindulásul egy képletes hasonlatot: amit a porszem élményszerűen maga körül feltételezhet, feltehetően és viszonylag kevésbé végtelen, mint amit a Mount-Everest közérzete feltételezhet ugyanabban a térben. (Hasonlatunk szándékosan s csupán a képszerű kifejezés kedvéért antropomorf.) Ha ezt a gondolatot sikerül élményszerűen átélnünk, nehéz lesz kitérnünk a csábítás elől, hogy ne a Mount-Everest helyzetét ítéljük drámaibbnak. Kétségtelen ugyan, hogy a Mount-Everest esetében az önmaga kiterjedtségével semlegesített, magába-fogyasztott, *legyőzött* tér összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint amit a porszem képes kisajátítani a rendelkezésére álló tágasságból, — de vajon nem éppen ezért kényszerül a nagyobb nagyságrendűség a végtelennel még nagyobb „arányokban” való, még intenzívebb átélésére? A tér kitöltésének élménye nem annál nyomasztóbb, minél nagyobb az önkiterjedtség? S minél porszemszerűbb valami, nem annál valószínűbb az autocentrikus szűkítés minden átélésben? (*Önkiterjedtség* alatt itt ne test-tömeget értsünk elsősorban, hanem annak dinamikus potenciáját a helyzetváltoztatásra, ami a fizika szerint csak időtartamban valósulhat meg, — a közérzet számára azonban, a pszichológiai idő-élményben, ez a tartam elhanyagolhatóan kicsivé zsugorodhat. S ugyanígy kell itt értenünk a *nagyságrendűség* fogalmát is.)

Vagy még tovább folytatva a fenti gondolatot: a visszhangozni kész metafizikum vajon nem evidensebben, „emberszabásúbban” tudott elhelyezkedni a régi „szűk” végtelenben, mint a mai „tágasban”? Ami pedig — mint felismerés — éppenséggel nem mellékes megrendülése modernkori közérzetünknek. Ugyanis nemcsak arra vagyunk kényszerítve, hogy az eddiginél intenzívebben éljük át azt a mindig-megvolt tágasságot, amiben a dolgok és jelenségek elhelyezkednek, — ennél sokkal fontosabb annak a kényszerű belátása, hogy *minél élesebben vagyunk képesek (s úgy látszik, ösztönösen hajlamosak is) el- és különhatárolni magunkat, annál tudatosabb determináltság-érzéssel tartozunk bele egy „végtelen” végtelenbe.*

De ezt a közérzetet már csakugyan nehéz fogalmilag körülírni. Vegyük a porszemet újra: a porszem is elhatárolt, de a maga nagyságrendűségében kevésbé érzi elérhetetlennek a végtelen „határait”, — mert, mint minden átélésben, szűkít; s ha mást nem, el tud képzelni középpontot, határoló felületet, el tudja képzelni a lehetetlent: a „véges” végtelent. S e véges végtelenben a középpont, a határoló felület egybeesik egy olyan metafizikai megnevezéssel, amivel kapcsolat teremthető, ami visszhangozni tud: ami a végtelent otthoniassá, határtalanságában is átöllehetővé teszi. Ebben a régi „szűk” végtelenben nincs *magány* — a szó modern értelmében. Éppen ellenkezőleg: a közérzet természetesnek találja, hogy önmagát — ha absztrahált formában is — de vonatkozásba hozza a rajta kívülivel; s számára ez a kap-

csolat élő, noha nem „reális”. A fizikai minőséget megkerülni vágyó kontaktusok, behelyettesítődések, kitörések és absztrahálások világa ez: nem üres téri tágasság (üres: itt visszhangtalan) — hanem éppen-hogy visszhangok szövevénye, amit a vérségi kapcsolatoknak a mainál sokkal erőteljesebb és követelőbb élménye egészített ki. Mindez pedig — együtt — már eleve lehetetlenné is teszi a magány modern értelmezésű visszavetítését. Mindenestre egy olyan kor emberének közérzete volt ez, amikor a pszichológiai kiterjedési képesség még csak igen korlátozott fizikai kiterjedési képességgel párosult. A ma embere a tágasság új iskoláját járja. S épp ez az új tágasság-élmény gyorsította meg illúzióinknak olyan megváltozását, hogy egyre inkább fognak a téri tágasságot „kitöltő” közérzeti kivetítéseink — s egyre inkább a visszavonásokban, a tudatunkra való visszavezetésben és vonatkoztatásban keressük biztonságunk és megmagyarázhatóságunk garanciáit. „*A semmi ágán ül szívem, kis teste hangtalan vacog*” — ez a szív már az elért legnagyobb modernkori nagyságrendek közé tartozik; s e kivételes szív közérzete is ennek megfelelő. Annyira élesen és visszavonhatatlanul önmaga már és önmagára utalt, hogy be kell lássa: határtalan tér rabja. Nem az Éjszaka közérzete az övé, hanem a Nappalé. Nem a sötétséggel szembesíti magát, hanem a sokkal bonyolultabb takarással: a fénnel. S hogy villog itt tér és idő! Mint az üveg, amin nem látszik meg a lehelet. Hallgassuk a költőt: „*Oh égbolt csontos tisztasága*” — „*a csördülő ég vasban áll*” — „*köszörün sikoltó idő*” — „*kirakat-üveg-idő*” — „*... jelen idő, ez a kovácsolt hideg, e villanó, e kés-idő*” — s ebben a térben-időben ő maga: „*körmeim egyre keményebbek, de a rózsái fejérebek.*” — S vajon mindebből hová? A válasz legalább annyira heroikus, mint nosztalgikus: „*az értelemig és tovább!*” A szív, amely határtalan tér rabja, már nem határok elérhetésében bízik, hanem az „elhatároltság” olyan mértékű felfokozásában, ami ugyanakkor meg is szabadít a „kiterjedtség” közérzetétől. S ezt fontos, hogy helyesen értelmezzük.

Ha jól meggondoljuk, a végletekig fokozott „elhatároltság” a legáltalánosabb elvek felé van útban; s éppen az esetlegestől igyekszik szabadulni. A végtelen kitöltése és birtoklása — érzelmileg — a részletek fölött való elsuhanással adekvát; s ha hinnünk lehet a közérzetünknek: az elképzelhető legelhatároltabb pillanat hasonlítható csak a *minden* pillanatot egyesítő végtelenhez, — az a pillanat, ami kizárólag önmagát tartalmazza. Giordano Bruno, tragikusan jutalmazott *Dialógus*ában, a dolgok mozgásának két aktív princípiumáról beszél: az egyik véges, megfelelően a véges tárgy mivoltának, s ez bizonyos ideig tartó mozgást hoz létre. A másik végtelen, megfelelően a végtelen elv mivoltának, ami mindenben egész; ez pedig egy pillanatig tartó mozgást hoz létre. „A végtelen elv — írja — abban a pillanatban, amelyben megkezdí, már be is fejezte a mozgatóást, így a mozgó test, míg egyrészt a leggyorsabban mozog, másrészt a legszilárdabban áll... mert egy pillanat alatt végezni a mozgást és nem mozogni: egy és ugyanaz.”

Ilyen értelemben gondolom — legalábbis a lelki átélés szempontjából —, hogy a végső „elhatároltság” a legáltalánosabb társág, a legnagyobb nagyságrendűség, aminek a számára már szükségképpen szűnik meg a „kiterjedtség” közérzete.

Ohati jegyzeteim közül való ez is: „... fölöttem halott perspektíva: az ég áttetszővé hengerelt kék síkok emeletsora; nincs lezárva sehol, nincs görbülete sehol, árnyéktalan préri, halvány vonaljáték rajta a mozgás. Én vagyok az egyetlen szem ebben a pusztaságban, minden egyéb csak kiszolgáltatott üresség és mégis pókháló-szövedék: minden fönnakad benne, s minden kezdettől fogva benne van. Látszat-önállóság a magány — az ég két mozdulatlan szemkarikámban kering. És sorba vonulnak el az üresség jelenései: mindegyik önfeledten cifrázza magát, mindegyik egyéniségében tetszeleg, egy-egy villanásnyi időre álarcot ölt: most fecske, most pacsirta, most ölyv — és mégis kérlelhetetlenül ugyanazok, a kék síkok csillogása eggyé mossa őket. A két préri, a lenti és a fenti, egybeolvad...”

Így a spontán élmény és közérzet.

De valahogy ide torkollik minden meditálás is. Bruno gondolata — tudjuk — nem állja ki a fizika s matematika mai kritikáját: a tudomány számára csak *szemben* lehetséges; a *benne* illúzió. De nem is állítottuk, hogy a közérzet mindenben s mindig *ugyanannak* a helyességnek a pályáján fut, mint a tudomány; aminek ugyanakkor mégis a szuggesztíója alatt áll. Viszont, ha a közérzet helyesbít s módosít, azt mindig a logikától függetlenül teszi. Bár az ilyen módosítások, ha csak ugyan figyelemreméltóak — vagyis, ha olyan közérzetről van szó, amelyik a logika minden lehetséges ajánlatát is kipróbálta már —, általában azon a határterületen jelentkeznek, ahol a tudomány is axiómákra támaszkodik. Az axiómák hitele a rájuk építhető modellek aktuális használhatóságában és tovább fejleszthetőségében van. A végső magyarázatokra vonatkozó helyesbítések azonban kívül esnek a „használhatóság” mindennapos fogalmán; s egyúttal meg is lazítják a kapcsolatot a logikával. Mint ahogy a népmesei nyelv géniusza is — spontánul — különbséget tesz pl. a „villám” és „gondolat” sebessége között, mintegy költői utalásként az egymás fölé rétegeződő minőségek közérzeti evidenciájára. Hogy a gondolat sebessége is tartam és mérhetőnek kell tekintenünk? A közérzet azonban a gondolat-sebesség állapotán túl is sejt és átél olyan „folyamatot”, ami valójában éppen hogy nem folyamat már, hanem kezdet és befejeződés összekapcsolódása, időt nem igénylő kicsattanása az egyszerinek és öröknek. Vagy még pontosabban: az azonosság s a végső azonosulás élménye ez, amiben nincs kiterjedtség, mert már nincs mód viszonyításra; nincs nagyságrendűség, mert nincs fokozat, csak ki- és betöltöttség; nincs *szemben*, csak *benne*, — amiben csak lét van, az idő komponense nélkül.

A tudomány számára mindez naiv fogalom, líra és önmegtévesztés. És mégis: nem különös, hogy ezeket a nosztalgikus fogalmakat — mint maximális azonosság és azonosulás; vagy a végtelen gyors mozgás és mozdulatlanság egybeesése — éppen az a modern természettudomány idézi fel közérzetünkben, amelyik elméletileg s műszeres kísérletekkel visszautasíthatatlanul meg is cáfolja őket? Viszont éppen ezzel a kettősséggel teremti meg azt a közérzeti feszültséget, ami a döntés igényét és elkerülhetetlenségét olyan kínzóan széppé és termékenyítővé teheti számunkra. Bruno gondolata idegen lehet a logikánknak; de ha

elfogulatlanul igyekszünk számot adni róla, meg kell hogy suhintsa közérzetünket.

S mindez gyakorlatilag — és elsősorban — a technikától ajándékba kapott sebesség-élménnyel, a sebesség lélektanával van szoros összefüggésben.

Akár a technikai, akár szellemi erőfeszítéseink háttérét kutatjuk, mindig ugyanarra az ösztönzésre, ugyanarra a lendületre bukkanunk: hogy legyűrjük azt, ami előttünk van, *szemben* — s hogy elhatároltságunk magány-közérzetét magasabb szinten váltsuk át valamiféle *azonosulás* élményére. Hogy a magány mennyire „látszat-önállóság” csupán — korunk neurozisasi mutatják. Ha nem az volna, nem magánynak neveznének, s a kor embere nem szenvedne föle: az egyedüllét kielégítené önmagát, mert a teljesség is beleférne. S végül is egyébbel se birkózunk, mint a tárt — és egyre tártabb — elhatároltságnak a szellemi-lelki megteremtésével. Társadalmi válságaink és friss mozgalmaink legforróbb problémája szintén a tártságnak és elhatároltságnak olyan összehangolása, ami a számtalan egyéni „tárt elhatároltságból” képes — lét-adottságainak keretein belül — optimális, kollektív harmóniát teremteni. Szeretnénk biztosra venni, hogy a magány — a kínzó — végül is csak átmenet. De kérdés, hogy jól gazdálkodunk-e mindig a lehetőségeinkkel; s hogy jó irányban keressük-e a feloldást. A nosztalgia megvan bennünk, hogy az abszolútra törjünk, a maximális teljesítményre, a *létezés rekordjára*, az *azonosulás élményére*, — s a technika mindenestre vonzó ajánlatot tesz. És úgy látszik, kikerülhetlent. Amit ajánl — a sebesség — a legszubtilisebb érték, amit megteremthet. S egyben olyan csábítás is, amivel adekvát csábítás csak egy lehet még: a mozdulatlanlás. A mozdulatlanlásot — kielégítő technika híján, vagyis mágikus-primitív szinten — egyszer már sikerült a maga teljességében élményünk-ké avatni: sikerült úgy megnöveszteni magunkat, hogy éppen a koncentráció, a hatásokba és kapcsolatokba való absztrahálódás és magunk-behelyettesítése révén fogtuk be a mozdulatlanba a mozgót, a mozgattottba a mozgatót. A sebességnek azonban még csak felhasználói vagyunk inkább s nem lényeg szerinti értői és kamatoztatói.

Az ohati pusztán Teréz, az eleség-állatok gondozója, szinte mitikus megtestesítője volt a „mozdulatlanlás” bölcsességének. Róla ez áll a jegyzetfüzetben: „Tíz napja ismerem már, de egyre személytelenebbnek látom. Elnézem, ahogy a ketreceket tisztogatja, — nem felületesen, de nem is alaposan; csak annyi almot rak, amennyi éppen hogy elég; ha meg látja, hogy az állatok jól elfészkelődtek a piszkos sarkokban, hagyja; egy idő múlva úgysis maguktól húzódnak tovább. Azért se töri magát, hogy a tanyaház körül valami véglegesebb rendet csináljon. Egyszer itt söpör össze egy kupacot, máskor ott, mindig másutt van piszok és tisztaság. A ketrecek állománya is felváltva csappan meg növekszik — Teréz az egyensúly. Ha nem mutatkozik, akkor is az ő kezétől cserélődik minden. Egyszer egy kóbor görény valahogy hozzáférközött a fehéregerekhez; azonnal észrevette a hiányt. Azt a pár darabot a sok száz közül! Kérdezem, hogyan? Ő maga is zavarba jött,

még soha nem gondolkozott ezen. Nem az tűnt fel neki, hogy az a kilenc nincs ott — az egész volt kevesebb, mint máskor. Nincsenek kedvencei.”

Teréz korszerűtlen jelenség; mesebeli; zavarba hozó. S el se várom joggal, hogy higgyenek a létezésében. Úgy maradt itt közöttünk, mint valami bonyolult kuszaság, ami főképp arra jó, hogy ösztönzője legyen a tudatos szétválasztás programjának: az ösztöni készséget át-helyezni technikába, radarba, elektronikus berendezésbe stb. — s az üresen maradt pályákat is a tudat rendelkezésére bocsátani. Vajon sajnálnunk kell, hogy Terézben az organikus megértésnek egyik nagy múltú készségét veszítjük el? Ha nem az új típusú lehetőségeink és felfedező találékonyságunk távlatait nézzük, hanem alkalmazó képességünk fejlettségének jelenlegi állapotát, — valószínűleg nehezen fogjuk Terézt bizonyos romantikus rokonszenv nélkül hagyni. Lehetőségeink — még ha gyakorlatilag kevésbé is vagyunk érettek a hívását követni — túlmutatnak Terézen. De valahogy úgy, hogy bizonyos értelemben vissza is térnek hozzá: bekebelezik. Mint a maximális sebesség a mozdulatlanyságot...? De ez már semmiképp se a holnap, a holnapután — és főképp nem a mindennapok távlatáé.

De épp a távlatok tesznek igazán érzékennyé a jelen problémái iránt. S úgy látszik, hogy a sebesség ajándéka pillanatnyilag inkább veszély a számunkra, mint a bölcsesség kibontakoztatója. A sebességgel relativizálódó idő egyelőre inkább megzavar bennünket, mint megnyugtat. Messze vagyunk attól, hogy a hatások és kapcsolatok organikus együtt-érzékelésének közérzetét biztosítsa számunkra. Ellenkezőleg: ott tartunk, hogy — átlagszinten — inkább dekoncentrálja erőinket és figyelmünket, az organikus együtt-érzékelés helyett a részletről részletre szökellés ingerével hajszol és úz. Tájéttól tájig, tárgytól tárgyig, személytől személyig száguldunk: s minden csak mozaik. Nyugvásunk nincs; az Állókép éhen hagy; mindig lekésünk, még ha időben érkezünk is. Az időben-érkezés elveszítette hitelét: csak az útonlevés pátoszának s lendületének van hitele. Azonosultunk az eszközzel, de elvesztettük a kapcsolatot önmagunkkal. Teréz korszerűtlen, — de korszerűek a sebesség versenyzői, mint az átlagemberi közérzetet zsongító, látványos *helyettünk-cselekvők*. Az így átélt s kamatoztatott sebesség azonban önmagunk lefokozása, briliáns technikák segítségével: menekülés, a hódítás pózában. De nem különb a helyzet, ha a versenyzők közvetlenül mi magunk vagyunk. Ki nem élte át, mindennapos szinten, a betonon száguldás gondolattalan, kiüresítő, vonzó könnyűségét? — egy olyan *üres térbe* zuhanás szédületét, ami nem „szűk” s nem is „tágas” végtelen, hanem sovány pótléka csak mindegyiknek: pusztán az értekek zsidbadása és öröme, mákony és nem étek, át-bátorság és nem önmagunkat megnövesztő kockázat. Az ilyen kockázat pedig sosem lehet versenyzés, sem érzéki zsongulás: mindig csak az ismeretlen kihívása, és szembesítése előfeltevéseinkkel. Pascal ír a *végtelen terek iszonyú csendjéről* — s éppen ez az a csend, amihez lehetőségeink tartósíthatóan közelítenek. A kor nagy „átélói” — a „szűk” végtelent tágitó kozmikus pionírok — kockázatvállalásukkal és kihívásukkal a leghősiesebb közvetlen oknyomozói s *közérzeti mérőműszerei* a tár-

gyiasság kifogyhatatlanul sokszorozódó látomásának. Vagy lírai helyesbítéssel: a Nappal közérzetének és hívásának teljesítői az Éjszaka közérzetével befogott végtelen tartományban. Ez pedig a technika költészete lehetne már; ha a nosztalgia minősége — ami táplálja — a művészet nosztalgiájával lehetne rokon...

Mert úgy látszik, a csend — amire igazán érdemes odafigyelni — a művészetnek adja meg magát maradéktalanabban.

A művészet ugyanis lényege szerint se más, mint a tágasság iskolája: hisz végül is a *távolságot* és *nosztalgiát* békíti össze kivételes erővel a maga végletekig felfokozott „elhatároltságában”. Ami annyit is jelent, hogy a szépség, amit megteremt, a sűrítés fókuszában nyitja ki magát a legteljesebben: a pillanatban. Annak a kicsattanása, *csendje*, tovább nem fokozható *kifejezése*. Így nem is lehet számára döntőbb realitás, mint a pillanat, amihez képest az idő minden egyéb tartománya dialektikus fikció: attól él, hogy átsugárzik a pillanaton. Mindenestre joggal mondhatjuk, hogy a szépség már természeténél fogva küszöbén van annak, hogy a mozgás, a folyamat, a hatás felidézésének és befejezésének tartam nélküli egybeesését valósítsa meg; hogy maximális azonosság és azonosulás legyen, — hogy legyőzze a távolságot és semlegesítse a nosztalgiát.

De ez az, ami lehetetlen. Hogy ez tragikus? Bizonyos értelemben igen. De a művészet éppen ezt a tragikumot teszi elviselhetővé, anélkül hogy szabadulni tudna tőle. Sőt: magát tagadná meg, a *szerepét*, ha elfeledkezne róla.

De egyáltalán: elfelejtheti?

Ha a törekvés az abszolútra irányul, a kudarc sosem lehet haszontalan; sőt, ha úgy vesszük, éppen a kudarcok világítják be legélesebben a határvidéket. S mi adhatna több ösztönzést új határok megközelítésére, mint a felismert távolság? A művészetre pedig különösképpen érvényes, hogy csak addig a pillanatig önmaga, amíg a távolságban ragadható meg: az intuíciónál is tökéletesebb azonosulás állapotában nemcsak a kényszere szűnik meg, de a lehetősége is. Ahol nincs távolság, ott már csak kinyilatkoztatás lehetséges. Vagy a szónál is beszédesebb hallgatás: a pusztán magatartás. Így a művészet lehetősége is sokkal inkább nevezhető nosztalgiának, mint abszolút bemutatásnak. Az eszközökkel való megalkuvás bánata éppen az igazi remekműveket lengi körül; a közepeset soha. A lángész tudja, hogy a teljes is töredék. Vajon innét van, hogy az öröm többnyire nem fejezhető ki olyan hőfokon, mint a tragikum? Vagy tiszta tragikum mindenestre jobban elképzelhető, mint vegytiszta öröm, s ennek eltagadása már önmagában is tragikus ábránd. Hiszen lét-adottságainknak épp eléggé feltűnő módon *nem jellemzője* a cselekedet, ami tovább gyűrűző hatásában soha, semmikor, senkinek nem okoz szenvedést... Így viszont pozíciónk — a művészileg még kifejezhető pozíció — olyan átmenetek sorozata, ami aktuálisan mindig kénytelen megteremteni a tragikus szituációt; hogy aztán feloldja vagy megkísérelje feloldani. Ez a folyamat a művészet számára is végtelen, mivel a távolságra épülő létben minden tevékenységünket a távolságban rejlő tragikus dinamizmus

határozza meg. Ettől azonban a lét még nem válhatik a számunkra abszurdá s a cselekvés értelmetlenné, — hiszen az aktuális cselekvés, ami kihívja a következőt, dialektikus módon öröm is; és nem csupán biológiai, hanem szellemi-lelki is, mert biztosítja az értékek újra megteremtődésének a lehetőségét. Az Éj monológja a *Csongor és Tündében* a legmélységesebben tragikus szükségszerűség, — de a fenti értelemben az: ha a Fény egyszer megszülethetett, ebben potenciálisan az is benne van, hogy újra megszülethetik. Ugyanígy: az a kényszerítettségünk, hogy folytonosan distanciákat küzdjünk le, mintegy statisztikai biztosítéka annak, hogy a képletek és helyzetek ismétlődni és variálódni fognak. S noha a kiterjedt időben nem találkozhatunk a végtelennel: a szépség „pillanatában”, a művészet legbeláthatatlanabb birtokán belül, legalábbis megközelíthetjük; s megvan a képességünk hozzá, hogy bármilyen kudarc után is magunkba próbáljuk igézni. Így viszont az öröm legmagasabbrendű formáját is a nosztalgiában kell felismernünk, irányuljon az akár metafizikai princípiumra, akár nem. S valójában a művészet remekei nem is tesznek mást, mint hírt adnak azokról a legszélő határvidékekről, ahonnet az öröm még mint nosztalgia vissz sugározható.

Feuerbach ír valahol — noha más vonatkozásban — egy „iszonyú optimizmus” születéséről. Ha a művészet „természetellenes” halálát valamivel kapcsolatba hozhatjuk, ez a megfogalmazás különösen alkalmasnak látszik, hogy utaljon rá: egy olyan optimizmusra, ami a nosztalgia kielégítettségének a lehetőségét csillantja fel, anélkül hogy a célok és okok világában egy önmaga végokát is átvilágító princípiumra kívánna rámutatni. Ilyen princípium hiányában azonban a nosztalgia s a tragikus színezet *véglegesen* nem látszik kiküszöbölhetőnek. Olyan optimizmus, ami önmagát egyetemes érvénnyel és finálisan is indokolni képes, csak *szakrális* lehet: magyarázatképpen teremtésről és megváltásról beszélhet, vagyis az adott kozmikus létfeltételekbe való abszolút beavatkozásról. Ha ezt elutasítjuk, úgy kell szemlélnünk magunkat, mint a distanciák végtelen időig variálódó próbáinak akadályfutóit; s le kell mondanunk a fejlődés abszolút céljának megfogalmazásáról, csupán a folyamat irányát értelmezhetjük. S megállapíthatjuk, hogy a distanciák átalakulnak, újra rendeződnek s mindez szükségszerűen teremti meg a tragikum új — feltehetően egyre magasabbrendű — formáit. De mindenesetre megteremti. Az „örökké-úton-levő-ember” végső perspektívája ez; míg a „tovább-nem-fokozható-megérkezetttség” csak szakrális síkon képzelhető el. Művészetünk azonban *mindkét esetben* csak egy lehet: a nosztalgia művészete. Az út ugyanis, amin a művészetnek is járnia kell — vezessen akár a *mystica unio* állapota felé, az értékek végső fókuszába, ahol az átélő-hívő számára szükségszerűen tűnik el minden jelenség; vagy vezessen pusztán csak *előre*, az értékek folytonos megteremtésének lezárhatatlanságba torkolló pátoszával és hasonlíthatatlan hősiességével — az út mindkét esetben, mindig a felremlő új distanciák árnyékában fog maradni. S az már inkább csak a nosztalgiába ágyazódó tragikum színezetét befolyásolja, hogy művészetünket a „végső-meg-nem-érkezetttség” vagy a „még-meg-nem-érkezetttség” lelki konfliktusa táplálja-e.

Látjuk, nincs menekvés. Minden a tágasság iskoláját járja, a technika éppúgy, mit a művészet. S mindegyik olyan közérzetbe ágyazódik, ami addig közérzet csak s addig elemezhető, amíg valamiféle *hiánnyal* viaskodik.

Ez a közös vonás — ha nem is indokolja, de legalábbis csábít rá —, hogy más közös vonásokat is keressünk természettudomány és művészet között. A részletes elemzés túlságosan is messze vinne. Inkább csak kiegészítő szempontként, elméletileg vetném fel itt: egyáltalán lehet valami haszna a kettő nem funkcionális, hanem analógiás összevetésének? S ha igen, az eredmény lefordítható a művészet nyelvére? S nem utolsósorban: még ha kimutathatóak is egyezések, túlzott hangsúlyozásukkal nem emelünk gátat a művészet autonóm szárnyalásának? Vagy visszafordítva a kérdéseket: a természettudománynak, korunkban, visszavonhatatlanul függetlenítenie kell magát a művészet víziótól?

Akárhogy vélekedünk is, bizonyos megfontolások elől nem térhetünk ki. Különösen akkor nem, ha egymástól függetlenül, illetve spon tán találkozó tendenciákat tapasztalunk. Először is a minden szellemi tevékenységünket egybefűző kölcsönhatás elvét nem utasíthatjuk el. S éppen századunkban nem, mikor a külön-külön „autonóm” magyarázatok tovább fejlesztése egyre inkább megköveteli egy egyetemes magyarázat lehetőségének szüntelen figyelembevételét. Ennyiben csakugyan „új középkor” vagyunk; vagy legalábbis sejtjük, hogy a szintézis a jobb közérzetünk záloga. A specializálódás burjánzása ugyan ellentmondani látszik ennek, de ez nem téveszthet meg. A specializálódást olyan vívmánynak kell tekintenünk, ami hosszas kerülők és buktatók után a tudomány illetékességi területének biztosabb felismerését segíti elő. És amit mindenekelőtt a tudomány *módszere* kíván meg. Az a módszer, ami a részletezés és szétbontás aktusaival egy olyan utat világít be, amelyen fokról fokra növelhető a konkrétság és a helyesség, de ami egyidejűleg túl is mutat önmagán: fogyasztja s ugyanakkor igazolja is a végtelent, ami viszont a helyesség fogalmával már nem jellemezhető kielégítően. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a természettudomány a tapasztalásnak olyan határaihoz kezd elérkezni, amelyik mind jobban igényli a filozófiai és érzelmi evidenciák kiegészítő együttműködését, nem csodálkozhatunk, hogy a létezés-élmény egyre erőteljesebben a tudományos világkép függvénye is. Számunkra a természettudomány sokkal személyesebb „ügy”, mint amennyire volt vagy lehetett az eddigi történelem folyamán. S nyilván azért, mert soha nem tapasztalt mértékben produktum is, technika — mint láttuk —, tárgyi öröm és veszélyeztetettség. S minden, ami tárgyi jellegű, általában szuggesztívebben ható bizonyítottság is. A tudomány számunkra olyan szűrő, amit ha nem vetünk közbe, hiányérzetünk marad, s megfosztottnak érezzük magunkat a korszerű érzékeléstől. Vajon éppen a művészet volna kivétel? Inkább az lenne meghökkentő, ha mindenestől kívül futhatna — futna — a dolgok és jelenségek felfogásának új pályáin. Az új empirikus fölfedezések ugyanis éppen a nem empirikus eredetű meggyőződéseinkkel szembesítenek a legdrámaiban. S a helyesbítések, az elfogadások és visszautasítások termékeny feszültsége a közérzetben: *éppen ebből adódik.*

Persze kérdés, hogy ezek az „új pályák” a művészet számára anynyira újak-e. A művészet sosem volt és sosem lesz tudomány. A tudomány mindig a helyesség szférájában fog maradni; s a művészet számára mindig csonkulás lesz, ha megelégszik az aktuálisan bizonyítható helyességgel, s lemond az igazságnak, a hitelességnek egy olyanfajta sugalmazásáról, aminek ereje a bizonyíthatatlanság pátoszában van. Ugyanis nem csupán pillanatnyi tudományos, logikai, érzelmi és társadalmi evidenciákat foglal magába, hanem meg is haladja azokat: egyetemes érvényű valóság-felidézés. Autonóm őstudás? Mindenesetre Szophoklész nem kevesebbet tud, mint Shakespeare vagy Tolsztoj, hanem másképp tud. S a műveik sugallta igazság éppen azért nem játszható ki egymással szemben, mert a létezők világáról vallott különböző felfogásuk a szépség közegén dereng át: nem a helyesség tartósítja őket, hanem a szépségben megnyilatkozó magasabbrendű elv, ősrzés, ami bár magába foglalja a helyességet, mégsem azonosítható vele.

Ahhoz persze, hogy az intuíció önmagát kollektív élménnyé tegye, szüksége van a lehető legkorszerűbb megtapasztalhatóságra, a dolgok és folyamatok szövetére, — így közvetve arra is, amire vonatkoztatva a tudomány a maga elveit levonja. S éppen ez a kapcsolatuk tengelye. És éppen ennek lehet számtalan olyan vonatkozása, ami bizonyos analógiák felismeréséhez segít hozzá mind formai, mind pedig az észre-vevés módja és feldolgozása szempontjából. Így nem csupán igazolást kaphat a művészet (bár többnyire utólag), hanem intuitív felismeréseinek ösztönző megerősítését is jelenthetik azok a szemléleti módok, amikkel a tudomány operál. De állhat ez fordítva is. Különösen ha arra gondolunk, hogy a természetnek feltett kérdéseinkben mindig önmagunkkal is találkozunk. A művészetnek mindenesetre sem őstudás jellege, sem autonóm szárnyalása nem csorbul ezzel a kapcsolattal, csupán megnyilatkozásának parancsoló korszerűsége fogalmazódik meg, — vagy a kor ellenére vagy azzal összhangban. Ez viszont attól függ, hogy a kor embere milyen érzékenyen képes átélni a maga történelmiségét. De ami egyszer *egyetemesen* korszerű volt, az halhatatlan is.

És a fejlődés? Mi a fejlődés a művészetben?

Gondolatmenetünkhöz egyszerűsítve a választ: az egyre szélesebb területen s egyre bonyolultabb összefüggésekben megnyilatkozó szépség. A barlangi rajz minőségileg nem kevésbé szép a *Guernicánál*, csupán szűkebb területen s kisebb bonyolultsággal ad hírt a mindenkori létezés-élményből kiszűrhető, mindenkor érvényes nosztalgjáról. A terület tágulása — a tágasság! — s a bonyolultság növekedése természetesen együtt jár az *üzenet gazdagodásával*. De ez mégsem jelenti azt, hogy a barlangi rajz értelmileg és érzelmileg nem ismételtető, egyszeri szépségminőségéhez bármit is hozzá lehet tenni: az változatlanul autonóm és végérvényes. *Ilyen értelemben* a szépség kívül esik a fejlődés körén: abszolút, s a fejlődés során mindig az az aspektusa hívódik elő erősebben s mind bonyolultabban, ami a pillanatnyi érzékelés és szemléletmódok birtokában a legidőszzerűbben átélhető. De semmiféle érzelmi-értelmi gazdagodás nem pusztíthatja el egy mű szépségét, ami történetesen a tudásnak *éppen időszzerű helyesség-nívója* alatt áll. Inkább arról van szó, hogy a kor ösztudása egészül ki folytonosan a művészi intuíció korrekciójával; s épp ez a megbonthatatlan

egység finomítja átélő művészetünket konkrétan megfoghatatlanná, miközben tudatunkat is a lehető legmagasabbrendű működés felé feszíti.

Victor Hugo írja: „A tudomány szüntelen előrehaladás, eltörli saját eredményeit. Termékeny törlések...! A tudomány létra... a költészet szárnyalás. A művészet remekei örökkévalóak. Dante nem törli el Homéroszt.” — Mindent eltörölhet valami következő, csak a szépséget nem. A szépség — akárcsak morális megfelelője, a szeretet — ki kezdetetlen és cáfolhatatlan. De hogyan is lenne cáfolható, mikor a nosztalgia csúcspontjából ad ízelítőt? S mintegy figyelmeztetésül: a legváltozóbb s mulandóbb gondolati és társadalmi evidenciákból képes kiszűrni a maga romolhatatlan borát.

Befejezésül — s talán nem is annyira indokolatlanul — Terézhez kell visszakanyarodnom, aki nemcsak a gondozás, az etetés mitikus alakja volt a telepen, hanem félbemaradt — *művész* is.

Megérkezésem után egy héttel derült ez ki, egy váratlan s furcsa kis beszélgetés kapcsán, — mikor a Puszta és a telep levegője már engem is izenként átjárt. S a *röptetésre és visszahívásra* váró karcsú „berendezések” csendje, rikácsolása már annyira belém ivódott, mintha én magam is „benszülött” lettem volna. S lassanként én is úgy kezdek érzékelni, következtetni, mint *ők*.

„... a pusztá levegője egészen átformál. Már-már élvezetszámba ment az is, ha az egyik pocsolnyából mi hörpöltük a vizet, a másiktól meg a ló. S a telepen minden így ment, ilyen kertelés nélkül. Most már én se látok ebben semmi különösét, nem is esne jól másképp. És a szalonnázás az egész napi lovaglás után! Előbb megbontjuk a varjút meg a galambot a sólymoknak, aztán ugyanazzal a törrel nekilátunk mi. A varjú vére fanyar, a galambé édes; olyan a penge nyoma a szalonnán, mint a paprikacsík...”

Minden „korszerűtlen”? Lehet. De mire felocsúdtam, már én is így éltem — kezdtem rásiklani a mozgó mozdulatlanság pályáira.

„Fulladásztó a meleg két nap óta — jegyeztem fel magamnak az első hét után — ... a tavak vize fémes, a hajlékony nádszálak merev tusvonalszálkák rajta; arra készítenek, hogy ilyen mimikátlanul nézzed te is — két sáscsomó között, hason fekve, összehúzott szemmel. Nem mozdul a szél. Hirtelen izzadságcsőpp dudorodik a homlokodra, lefut a szemed alá, s még órák múlva is odanyúlsz, úgy viszket a helye; de már nincs ott. Teréz is itt járt az előbb, hóna alatt kendővel letakart szakajtó, halk vinnyogás hallatszott ki alóla — hol van Teréz? Nyugalmasan járkál a ketrecek között, ebben a hőségben is pontosan tudja a dolgát, mintha semmi meglepő nem történhetne. S ha történik is... odanyúlsz, és már nincs ott. Mégsem ilyen egyszerű...”

Ezt főképp akkor vettem észre, mikor egy nap rajtakaptam magam, hogy következetesen elmulasztom a reggeli borotválkozást...

„Teréz nem csodálkozott rajta. Reggelenként ott szokott eljárni a kalyiba előtt, ahol az éjszakákat töltöttem; a tengerimalacoknak szedte a zöldet egy derekára kötött zsákba. Úgy látszik, kitalálta, mért lóg a kalyiba ajtaján a tükör, mert mindjárt odajött, előkereste a petróleum-

főzött meg a vízforráló bögrét, amit sehol se találtam. Közben jól megnézte az arcomat. „Azért nem kell úgy sietni — mondta —, megszoktuk mi már ezt. Akik először vannak idelent, mind így járnak...” — „Hogyan?” — „Hát a szakállukkal. Elfelejtik, és maguk se tudják, mért.” Aztán leült a kunyhó elé és végignézte, hogyan borotválkozom. Nem volt ebben tolakodás, inkább valami meghökkentő közvetlenség. Mikor észrevette, hogy a csempe tükörből őt figyelem, nyugodtan visszaneézett rám... — „Hát persze, itt más — mondta —, de én már nem tudnék meglenni másutt. Pedig próbáltam ám... — s szórakozott, tűnődő lett az arca. — Három évig tanultam szobrászatot a főiskolán, a mesterem azt mondta, hogy élnek a szobraim.” — „És abbahagyta?” — „Abba hát. Butaság az, hogy a szobor él... Mondják meg nekem, hogy mi él rajta?” — Fölemelt egy ágat a földről, s talpával elsímította a sárga homokot. — „Nézze csak... tavaly eldőglött egy görény szukám. Olyan volt, hogy száz közül megismerném, ha megsimogattam, két lábra állt...” — s pár ügyes vonallal a homokba rajzolta az állatot. „De hát hol van az már? Hol? A szobor, az csak olyan játék...” — és elkuszálta a rögtönzött vonalakat. — „Aztán új jön — folytatta kis idő múlva. — Jönnek, mennek... és mindegyik enni kér. Énnekem mindegyik kedves. Nem is tudom, mikor volna időm szobrot csinálni.”

Távol legyen tőlem, hogy Teréz alakját a riportjegyzetek hitelességéből kiléptetni s megengedhetetlenül „misztifikálni” akarjam. Épp ezért nem is állítom, csak kérdzem (ahogy a közérzet kérdez és összegez): Teréz vajon nem rokona, kiegészítője annak a *benne-levési* nosztalgianak, ami végső soron a művészet ösztönzője is? Egy bizonyos életforma, életvitel, harmonikus létezésre való képesség: vajon nem „műfaj” is már — értékelhető és megcsodálható, pusztán önmagában? Vajon nem Teréz az, aki a maga szükségszerűen meghaladott módján, de azért mégis érzi még (s ami miatt nem *tudhatja* egyenértékűen), hogy hová tartozik? És nem a *versenyző*, ez a szomorú hibrid, ez az önmagát kétfelé kalauzoló s mindannyiunkra árnyékot vető kentaur: nem ő az, aki csakugyan sehol sincs, s aki a tágasság igazi megtévesztette? A *versenyző* bizonyos képességei rendkívüliek; de az érzékenysége éppenhogy korszerűtlen: arra süket, amit meghódít. Csak *produkál*, nem *absztrahál*: csupán a természet mellé igyekszik felzárkózni — s nem önmaga mellé a természet *mögé*. Holott önmagát kellene utolérnie, — megkísértenie az *egybeesést*. De éppen ez az, amihez nem elég a sebesség pusztán produkálása. Az csak üres mutatványt hozhat vagy katasztrófát. S hogy legalábbis megközelítsük az igazi célt — az Éjszaka és Nappal közérzetének egybehangolását —, ahhoz elsősorban a *versenyzőt* kell legyűrnünk magunkban.

A közérzet természetrajzához az is hozzátartozik, hogy a legvégletebb következtetéseket is levonja, — sőt, oda lobban ki legszívesebben, ahol már nincs semmi támaszték, ahol a fogódzók a legillanékonyabbak.

Annyit még ma is sejtünk, hogy a bölcsesség a mozdulatlanság irányában helyezkedik el; sejtjük azt is, hogy a méltóságteljesség alapvonása a lassúság; és nem tagadhatjuk, hogy a gyorsaságban nemcsak

pátosz van, hanem veszély s valami játékszerű is. Nem választék ez: megjárt és újra megjárando fokozatok. Ha közérzetünket vallatjuk, azt kell mondanunk, hogy még csak egy megtévesztő, mutatós gyorsaság fázisában vagyunk, — egy minden eddiginél veszélyesebb, versenyző „játékosság” fázisában. Más lehetőségünk viszont nincs, mint ezen az úton haladni tovább. Minthogy ki nem dobhatjuk a technikát, miután megteremtettük, a „csúcspontig” kell fokoznunk s feszítenünk a gyorsaságot, hogy közérzetünkben újra találkozni tudjunk a mozdulatlanság élményével. De ez a bölcsesség persze alapjaiban más lesz már, mint ami valaha is volt: *közérzeti megközelítése* lehetne annak a mozdulatlanságba párolt gyorsaságnak, amit egy egyszerű kódarab is magába sűrít. Ami annyit is jelent, hogy valahol itt kezdődhetne el a jelensédek *közvetlen és végső folyamatos átélése*, s nem csupán külső szemlélése és rendszerezése. Merész szó? — bizonyára az —, de mindezzel nem az ún. „halál-állapot” tartós és tudatos átélésére törünk, mint az *élet teljességére*? Vajon nem *költészetre* törünk valamennyien, a nosztalgia rabjaiként: kárpótlásul és ördögűző kihívásként „a szenvedésekkel szemben, amelyek olyan makacsul ellenállnak a tudástól kapott igazságoknak . . .?” (Chestov)